

Feleségemnek

CSABA LÁSZLÓ

Kelet-Európa
a világgazdaságban

*Alkalmazkodás
és gazdasági mechanizmus*

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 1984

A könyv a „Létező szocializmus: elmélet és gyakorlat”
nemzetközi sorozatban jelenik meg

1986

1991

ÍRTA:
CSABA LÁSZLÓ

LEKTORÁLTA:
NYERS REZSÓ

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Könyvtári Osztály
Állománybéli törzsi Kp. 16/96. Igazgató

FŐFOLDFELDANY
KÖNYVTÁR

B 40221 T

© Csaba László, Budapest, 1984

ISBN 963 221 464 1

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Bevezető	11
1. fejezet	
A KGST monetáris rendszerének néhány kérdése és a szocialista világgazdaság korszakváltása	19
Témameghatározás és keret	19
Konvertibilitás, transzferabilitás, átválthatóság	23
A transzferábilis rubel rendszer	24
A regionális munkamegosztási feltételek és a kollektív valuta	28
Nyugat-európai tapasztalatok	29
A közös valuta működési feltételei a KGST-ben	32
A csúszó árbázisra való áttérés hatása a transzferábilis rubel rendszerre	35
A transzferábilis rubel „vásárlóereje”	37
Árfolyamkérdések	39
Nem kereskedelmi fizetések	42
A szabad devizás forgalom néhány kérdése	47
A konvertibilitásról	53
2. fejezet	
A pénzügyi szféra elégtelen működésének sajátos megnyilvánulása: a beruházási hozzájárulás	59
A beruházási hozzájárulás igényének fölmerülése és első hulláma	60

A Komplex Program hatása és a második niumam	69
A 70-es évek tapasztalatai és tanulságai	75
A kérdéskör aktualitása a 80-as években	75
3. fejezet	
A pénzügyi rendszer sajátosságai és a regionális nemzetközi kereskedelem – adalékok a kölcsönös előnyök elméletéhez	79
Az „igazságos árak”, a világszertei árak „megtisztítása” és a konjunktúra	
Árak és előnyök	80
A nyugati szakirodalom a kölcsönös előnyökről	83
A kelet-európai irodalom felvetései	84
Árak és állóeszköz-megtakarítás a szocialista nemzetközi munkamegosztásban	92
Néhány következtetés	95
A beruházási eszközök nemzetközi áramlása és a KGST monetáris rendszerének fejlődése	100
102	
4. fejezet	
Világgazdasági integrálódás és a KGST-országok tervezési együttműködése	106
Világgazdasági és regionális integrálódás	106
Tervkoordináció és rugalmas alkalmazkodás	109
A célprogramok kidolgozásának elméleti alapjai	120
A célprogramok néhány gyakorlati vonatkozása	123
5. fejezet	
A KGST – a világgazdaság alrégiója	132
A Komplex Program és a világgazdasági nyitás	135
A KGST fejlődését meghatározó „belső” tényezők – a tagországok közös problémái	139
Az úgynevezett nyersanyag- és energiaprobléma a KGST-ben	143
A mezőgazdaság és a világszertei piac	154
Az integráció mint az exportorientáció eszköze	164

6. fejezet	
Világgazdasági alkalmazkodás és gazdaságfejlesztés Kelet-Európában	178
A 80-as évek első felének néhány fejleménye	183
Az importhelyettesítő gazdaságstratégia szerepe	195
A kelet-európai energiagazdálkodás és a kelet-déli munkamegosztás alternatívái	200
7. fejezet	
A KGST a 80-as évek világgazdaságában: feltételek és alternatívák	212
A regionális integráció és a világméretű (globális) együttműködés egymásra épülésének jellege a KGST-ben	213
A KGST befelé fordulása (Motívumok és kapcsolódási pontok)	223
A KGST kifelé fordulása	228
8. fejezet	
Reform és pragmatizmus (Néhány gondolat a KGST-integráció továbbfejlesztéséről és megújulásáról)	244
Változások a 80-as évek reálfeltételeiben	245
Miként aktualizálta a XXVI. szovjet pártkongresszus a Komplex Programot?	250
A továbblépés gyakorlati lehetőségei: feltételek és korlátok	263
Függelék	269
Irodalom- és forrásjegyzék	291

E könyv gondolatmenete kritikai elemzés, terápia. Megírásakor arra törekedtem, hogy új megközelítési irányt dolgozzak ki, amikor egyrészt a KGST-t nem önmagából, hanem a világgazdaság egészébe ágyazva kísérlem meg értelmezni, úgy hogy a KGST-régi sajátos intézményi jellemzői és más specifikumai ne essenek áldozatul a nagyívű globális általánosításoknak, hanem az immans elemzés maradjon túlsúlyban. Ebből adódóan nem elsősorban az elmúlt évtizedek vívmányainak felsorakoztatására törekedtem. Nem kételkedem ezek létében, s nem céloim e helyütt az adott megoldások visszamenőleges történelmi értékelése sem. Kizárólag arra kerestem a választ, hogy ami van, az jelenlegi, módosított vagy megújult formájában képes a KGST világgazdasági alkalmazkodását elősegíteni. Azt gondolom, hogy gyakorlatilag is sürgetővé vált azon megoldások kimunkálása, amelyek révén a KGST-országok a korábbiaknál sikeresebben tudnak helytállni a világpiacon egyre éleződő versenyben. Ehhez szolgál adalékkul ez a könyv is.

Munkám az MTA Világgazdasági Kutató Intézet Gazdasági Integrációs osztályán folytatott kutatásaim eredményeit összegzi. Számos intézeti, és más munkahelyen dolgozó kollégám segítette munkámat tanácsaival, bírálatával. Az intézeti vitára is sokan elolvasták a kéziratot, ott és utóbb elmondott észrevételeiket ezúton is köszönöm. A legtöbb segítséget mind koncepcionális, mind szerkesztési kérdésekben *Szamuely László* számos értő tanácsa és bírálata jelentette. *Nyers Rezső* lektori véleményével és nagyszámú szövegezési javaslatával dolgozatom sok pontatlanságát korigálta.

Ezen kívül *Balkay Bálint*, *Bauer Tamás*, *Káddár Béla*, *Köves András*, *Salgó István* és *Szegvári Iván* észrevételei járultak hozzá

a legnagyobb mértékben a könyv végleges formába öntéséhez. Közvetlen munkahelyi vezetőm, *Inotai András* ideális munkafeltételeket teremtett ahhoz, hogy gondolataimat rendszerezhessem, és eredményeimet, valamint azok megfogalmazását széles körű eszmecserekkkel csiszolhassam.

Budapest, 1983

Csaba László

Bevezető

„A tudományos munkában végeredményben már az is jelentős haladás, ha ismerjük tudásunk határait. Véleményünk szerint az lényeges előrelépés szemben azzal az időszakkal, amikor ugyan „ismertük” az összes válaszokat, de nem ismertük az összes kérdéseket.”

(*Goldmann – Kouba* [1966] 150 – 151. o.)

A KGST-integrációban a közgazdaságtudomány fejlődése elmaradt a gyakorlati gazdaságpolitika mögött, a KGST-ben nem fejlődött kellőképp a gyakorlat általánosítása és kritikai elemzése sem... Elmaradt a KGST-integráció fejlődésének kritikai elemzése és a továbbfejlődés perspektíváinak sokoldalú tanulmányozása. Az elmélet elmaradottságának jelentékeny szerepe van abban, hogy nem kielégítően fejlődtek a KGST-országok gazdasági együttműködésének formái és módszerei” (*Kiss Tibor* [1971] 108. o.). A témakörben legtöbbet publikáló magyar közgazdász érdekes módon épp akkor vetette papírra e sorokat, amikor talán a legkisebb volt a távolság az elmúlt 35 évben a kutatás és a gyakorlat között, a Komplex Program kidolgozását megelőző viták során. Ekkor a gazdasági reform felfelé ívelő szakaszában, a rohamosan emelkedő színvonalú magyar közgazdaságtudomány, az ekkor még a gazdasági reformok lendületét teljesen el nem vett más KGST-országok közgazdaságtudományával együtt jelentős lépéseket tett a megelőző időszak lemaradásának pótlására. A gyakorlat igényelte az elemzést, a kutatók elvont tantételek helyett a realitásokhoz fordultak, a meglévő apológiáját a gyakorlat tanulmányozásával váltották föl. Megszületik az integráció elmélete és piaci modellje és *Ausch* [1969] máig élő érvénnyel, klasszikus tömörséggel tárja fel a KGST hagyományos együttműködési mechanizmusának törvényszerűségeit, kategóriáit, mozgásformáit.

Azután 1971-től Magyarországon 1973 – 74-től kezdve az általános visszarendeződés keretében ismét teret nyer egyfajta szemérem, ami a kutatói munka megismerési és közlési módszereit egyaránt közvetlenül érintő intézkedésekben is megnyilvánult, s a 70-es évek nagy részét jellemezte.

Pedig épp ebben az időszakban bontakozott ki előbb a világgazdaság globális folyamataiban, majd a kelet-európai régióon belül is a korábbi folyamatok gyökeres és irreverzibilis átrendeződésének, a korszakváltásnak a folyamata. Új jelenségek merültek fel, régi összefüggések megszűntek, újak keletkeztek, irányzatok megváltoztak, értékrendek módosultak. A KGST-együtműködés irodalma számára azonban – néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve – a Komplex Programnak a reálfolyamatok és az általános tudományfejlődés által is sok tekintetben maga mögött hagyott megállapításai határozták be a mozgásterét. Ezen túlmenően többnyire csak a KGST Tanácsüléseken elhangzottak és a különféle közös dokumentumokban foglaltak ismertetése és népszerűsítése, valamint a napi kereskedelmi érdekek „elméleti” alátámasztását célzó törekvések jellemzik a szakirodalmi megnyilvánulásokat.

Valószínűleg hiányzott az a néhány feltétel, amit *Szita János* ([1971] 41. o.) a Komplex Program kapcsán máig ható érvénnyel fogalmazott meg: az előrelépéshez nemzetközileg is szabadvitaléghő kell, a KGST-együtműködéssel kapcsolatos legfontosabb adatok széles körű hozzáférhetősége, a titkos adatok körének szűkítése, valamint annak a „gyakori félreértésnek” a tisztázása, amely szerint minden publikált tanulmány a szerzők országának hivatalos álláspontját juttatja kifejezésre. Sőt, az elméletileg és a hivatalban képviselt álláspontot még magas beosztású állami tisztviselőknél sem lenne célszerű azonosítani. „Ehhez nyilvános vagy hallgatóságos megegyezésre kellene jutni abban, hogy az elméleti munkák szerzői, a tanulmányok írói saját álláspontjukat képviselik, és nem egy-egy kormány képviselőjében szólnak meg. A kormányoknak bármikor megvan a módjuk arra, hogy álláspontjukat mindenütt és bármilyen formában kifejtsek, ahol azt szükségesnek tartják”, ugyanakkor „a vélemények szabadabb nyilvánítása végső fokon a kormányok munkáját is segítheti”.

Ez a megközelítés sajnos a 70-es években is háttérbe szorult, s ma még nem állítható egyértelműen, hogy a téma elfogulatlan, tudományos szellemű és hivatali kötöttségektől mentes tárgyalása már megkapta volna a maga polgárjogát. Az SZKP 26. kongresszusa nyomán, illetve a KGST csúcstalálkozó előkészítése összefüggésében ismételt aktualitást kaptak az integráció elvi és a Komplex Programban nem szereplő, de lényeges gyakorlati kérdései. Ugyanakkor a két csúcs közti 15 esztendő olyan időtáv, ami joggal vált népszerűvé a közgazdasági elemző irodalomban: a folyamatok hosszabb ívű, nem tervperiódushoz vagy pártkongressz-

szúshoz kötött áttekintése jó alapot ad a terápia és a prognózis kidolgozására egyaránt.

Könyvemben e 15 év – ezen belül is főként az 1975 utáni időszak – áttekintésével a következő kérdésekre keresem a választ. 1. Mi változott az együtműködési rendszerben, és milyen változás elmaradása okoz gondot és nehézséget? 2. Hogyan érintik ezek a gyakorlati változtatások, illetve nem változtatások – „a nem választás is választás” értelmében – a 60-as évek reform-gondolatvilágát tükröző, vagy épp annak ellensúlyozására kialakított elméleti rendszereket? 3. Hogyan alakult és hogyan alakul a 80-as években a KGST világgazdasági helyzete és alkalmazkodása? 4. Milyen új fejlemények mentek végbe az együtműködés tervezési és monetáris eszközeiben? 5. Milyen perspektíva áll a KGST előtt, s a megújulás, az előrelépés érdekében milyen részleges, illetve átfogó módosításokra van szükség és lehetőség a 80-as, illetve a 90-es évek során?

A kérdéskör tárgyalását egyszerre megkönnyíti és megnehezíti a rendelkezésre álló igen bőséges irodalom. Törekedtem a fellelhető forrásanyag lehetőleg teljes körű vizsgálatára, már csak azért is, mert egy ilyen nagy jelentőségű, sokak által vizsgált témában nagy az újrafelfedezés veszélye. Ezért, valamint hogy saját megközelitésem specifikus vonásai egyértelműek legyenek, a magyar közgazdasági irodalomban csak igen kevesek által művelt, a nemzetközi közgazdasági, valamint a hazai társtudományok – így a jogtudomány, a szociológia, a történettudomány, az irodalomtudomány – körében azonban természetesnek tekintett összehasonlító módszert választottam. Ennek lényege, hogy az elméleteket egymással is és a gyakorlattal is ütköztetni kell, majd az így kialakult rendszerben értelmezzük a valóság eseményeit, elválasztva a lényegeset a lényegtelentől, a konjunkturalistától a strukturálistól. Eszerint a források lehető legszélesebb körű vizsgálatából kiindulva próbálok feltüntetni, mi az, amit más szerzők már korábban feltártak, milyen megközelítések vannak, melyek a reálfolyamatok, s helyenként ezek ütköztetésével, súlyozásával is érzékeltetem saját nézeteimet. Műfaji sajátosság tehát a források nagyobb szerepe és nem csupán a részletmegállapítások dokumentálására szolgál. A szakirodalom – mindenekelőtt a többi KGST-ország szellemi termékeinek – bemutatása a kiindulópont, hiszen reális KGST-konceptió aligha dolgozható ki a partnerországok gondolkodásmódjának ismerete nélkül. Ezután következik saját koncepcióm, a világgazdaságba szervesen integrálódott KGST perspektíváinak és feltételeinek meghatározása.

Ezen túlmenően is fölhívom azonban a figyelmet az irodalom szuverén kezelésére, vagyis arra, hogy saját értelmezésem gyakorlati eltér a forrásművektől. Ezért választottam azt a hivatkozási formát, hogy a forrásművek szerzőjének nevét, a forrás megjelenési évével és lehetőleg oldalszámával a fő szövegben adom meg, hogy az utánakeresést megkönnyítsem.

A témakör rendkívül szerteágazó volta következtében jelen munkában a gyakorlati gazdaságpolitikai közelítés dominál, s az elméleti kérdések közül a gyakorlati relevanciájuk – illetve a jelenleg szorosan annak tekinthetők szerepelnek. Ez egy lehetséges közelítés csupán, s nyilvánvaló, hogy számos nagy jelentőségű elméleti kérdés – már csak terjedelmi okok miatt is – nem kapott itt helyet. Ilyen a KGST-országok közötti fejlettségi szintkülönbségek kérdése, az értéktörvény nemzetközi érvényesülése a KGST-ben, a szocialista országok közeledése, a szocialista világgazdaság működésének általános és specifikus törvényszerűségei és ezeknek a nemzetgazdasági törvényekkel való kapcsolata és más elméleti összefüggések. Ezeket – úgy vélem – részben más szerzők kielégítően feldolgozták, más szempontból viszont további kutatásokra van még szükség.

A témaválasztást az is megszabja, hogy melyek azok a kérdések, amelyeket a rendelkezésre álló irodalom megoldott, és melyeket nem. *Ausch Sándor* [1969] könyve a KGST-mechanizmus klasszikus témakörét kimerítően tárgyalta, így e helyütt csak az újabb fejlemények értékelésére kerül sor. *Köves* [1980c] a világgazdasági nyitást elsősorban a szovjet gazdaság szempontjából mutatta be: én főként a kisebb kelet-európai országok, valamint az integráció mechanizmusának és funkcionális problémáinak oldaláról kíséreltem meg a világgazdasági integrálódás folyamatának fölvázolását. Végül *Meisel* [1979] könyvének széles körű adatbázisa és a KGST-szervek, intézmények alapelveinek és működésének korrekt, ma is érvényes ismertetésével szükségtelessé teszi azt, hogy a monografikus terjedelmű munkákban elkerülhetetlen leíró és méltató részekkel tovább kelljen növelni az írás terjedelmét.

Gondolataim kifejtésében a következő logika szerint járok el. A KGST-együtműködés felszínén jelentkező gondok áttekintésétől fokozatosan közelíttem meg a lényegét, s az okok meghatározása után javasolok terápiát. Igyekszem elkerülni a leíró és a normatív részek egybemosását, bár ennek lehetősége korlátozott: bizonyos folyamatokból ugyanis magától értetődően következnek egyes gondolatok és megoldási javaslatok. A következetesebb elhatárolás még egyszer ekkora terjedelműre duzzasztaná a könyvet.

Felszínieknek a KGST-együtműködés pénzügyi problémáit tekintem, mivel az együtműködési gyakorlat vállalati és gazdaságirányítói szinten egyaránt az ebből adódó ellentmondásokat észleli a legközvetlenebbül. Az együtműködés gondjait vizsgáló irodalomban is közhelyszámba megy az a vonalvezetés, mely szerint az adott terület gondjait végső soron a pénzügyi szféra fejletlenségére vezetik vissza, majd az optimista jövőképet az e terület „fejlesztésére” vagy „további tökéletesítésére” irányuló utalással vázolják fel. Az mintha ritkábban merülne fel, hogy vajon a) miként lehetne a monetáris szférát konkrétan „tökéletesíteni”, milyen feltételek mellett lehetne a naturális megközelítésekből és a kétoldalúság egyre fokozódó túlsúlyából adódó gondokat orvosolni képes konvertibilis valutát bevezetni; továbbá b) mi az oka annak, hogy a Komplex Program egyes megfogalmazásai és a magyar gazdaságpolitika szívós törekvése ellenére épp ezen a területen a legsoványabbak az eredmények, sőt gyakorta inkább visszalépésekre került sor. E kérdések megválaszolása nélkül a pénzügyi szféra „fejlesztésére” és a transzferábilis rubel „szerepének fokozására” irányuló kitételek üres deklarációk maradnak csupán, amelyek egyáltalán nem jelentenek semmiféle eligazítást se a gyakorló közgazdász, sem az elméleti vizsgálódás számára. A pénzügyi kérdések elemzésével két célom van. 1. Bemutatni azon konkrét intézkedéseket, amelyekkel a jelenlegi mechanizmusfeltételek között, az adott közeg logikájába illeszkedve is javítani lehetne a pénzügyi szféra működésének hatékonyságát a gazdálkodók és a lakosság szempontjából. 2. Bizonyítani azon igen elterjedt megközelítés naivitását, amely szerint pénzügytechnikai módosításokkal, vagy abból kiindulva az egész együtműködési mechanizmus gyökeres vagy – ami elméletileg még gyengébb lábakon áll – fokozatos piacokonform átalakítására kerülhet sor.

A pénzügyi szféra, mint egész elégtelen működését az időnként megjelenő apologetikus megközelítésekkel szemben bizonyítja a gyakorlat is. Bizonyos termékek termelői olyannyira úgy érzik, hogy a szerződéses árak nem kárpótolják őket termelési költségeikért, hogy áruikat csak beruházási hozzájárulás ellenében adják el. Ezen sajátos, és tökélekvitelnek még elméletileg sem tekinthető kereskedelmi és tervezési forma történeti és gyakorlati kérdéseinek áttekintésével azt kíséreltem meg bizonyítani, hogy a KGST szerződéses árak névleges szintjét általános jelleggel „nem veszi komolyan” a makroszintű KGST-gyakorlat, ezért a nominális árszinteket készpénznek vevő minden elmélet félrevisz. Ezen

a tagországok szinte csak mellékesen léteznek, az élet inkább ennek a fordítottja. Az együttműködés lehetőségeit és korlátait is az egyes országok érdekeiből lehet levezetni. Másfelől ezen érdekek két ötéves tervperiódus viszonylag elégtelen teljesítményei, a várakozások és a reálfolyamatok nagyfokú eltérése folytán időszervi tehetik majd az együttműködési koncepció felülvizsgálatát.

Reálgazdasági oldalról a KGST világgazdasági szerepe, a kifelé vagy befelé fordulás alternatívája vetődik fel. A 80-as éveket az a paradoxon jellemzi, hogy a korábbi időszakból fennmaradt prioritások és irányításrendszerbeli megoldások az elzárkózás, a reálfolyamatok kényszerei a kifelé fordulás irányába hatnak. Bizonyítható az is, hogy a befelé fordulást lehetővé tevő feltételek a gyakorlatban többnyire hiányoznak, s az ezt célzó javaslatok nem létező feltételekre épülnek.

Gazdaságpolitikai oldalról ez a felismerés még korántsem általános. Az együttműködési koncepció felülvizsgálatát célzó javaslatok egyelőre inkább a regionális központosítás fokozását és a világgazdaság folyamataival szemben defenzív megoldások bevezetését látják kívánatosnak. Az alternatív megközelítés, az offenzív, közös exportorientációs stratégia kívánatos lenne ugyan, jelenleg azonban még kicsi az esélye annak, hogy ez váljon többségi gyakorlattá. Ezért a távolabbra tekintő reformjavaslatok mellett pragmatikus, azonnal bevezethető részmodosításokat is ki kell dolgozni. Nem feledkezhetünk meg e közben sem arról, hogy a KGST jelenlegi mechanizmusában a direktív gazdaságirányítási rendszer olyan típushibái termelődnek újra, amelyek az egyes országok gazdaságtörténetéből és elméletéből már jól ismertek. Ismerősen csengenek a felemás rész megoldásokból fakadó ellentmondásokat joggal felpanaszoló hangok is. Ezért bizonyos: a piacprobléma a regionális nemzetközi együttműködésben sem kerülhető meg. S ezt — bevált irányításként — pragmatikus javaslatunk kidolgozásakor is szem előtt kell tartanunk, ha nem akarunk olyasmit várni a tüneti kezeléstől, amire az nem képes.

A szerző

A KGST monetáris rendszerének néhány kérdése és a szocialista világgazdaság korszakváltása

A korszakváltás fogalma ebben az összefüggésben azt jelzi, hogy a KGST-ben sem csak a korábbi gondok kiéleződése figyelhető meg, hanem gyökeresen új problémakör kialakulása is. Kelet-Európa és a Szovjetunió új reálgazdasági és növekedési feltételeire azonban a nemzetközi együttműködési mechanizmus egyelőre csak a hagyományos keretek közt tudott reagálni. Ezzel szemben fölmerül az a gondolat is, hogy minőségileg új helyzethez minőségileg új eszközökkel, módszerekkel lehet csak adekvátan alkalmazkodni. A KGST-ben egyre általánosabbá váló jelenségek közül a fokozódó szállítási lemaradásokat és a kieséseket, a gyakorta ütemtelen teljesítést, a műszaki-tudományos együttműködés gyakran formális voltát, a termékmegújítás és gyártmányfejlesztés elégtelenségét, az alkatrész- és részegységellátás krónikus megoldatlanságát, a rubelért való mezőgazdasági termékexport ösztönzésének súlyos problémáit, vagyis az 1978–83 között a KGST-ülésszakokon politikai szinten bírált fogyatékoságokat — lehetetlen közvetlenül összefüggésbe nem hozni a KGST pénzügyi rendszerének elmaradottságával.

Témameghatározás és keret

A KGST pénzügyi rendszerén sajátos regionális monetáris intézmények, elszámolási formák, hitelezési és pénzkategóriák és kapcsolatok összességét értjük, amelynek két meghatározó sajátossága van: a) ezek a pénzkategóriák egy sajátos együttműködési mechanizmus részei, amelyeket elsősorban a tervezési formák határoznak meg, s amely mind a nemzeti piacoktól, mind a világpiacoktól elkülönül; b) e több valutájú nemzetközi rendszert a szocialista államok nemzeti gazdaságirányító szerveik és bankjaik révén közvet-